

مقدمه:

در فرایند رشد طبیعی انسان مرحله بلوغ و نوجوانی از اهمیت، پیچیدگی و ابهام ویژه‌ای برخوردار است. به رغم اهمیت فوق‌العاده این مرحله و تأثیر شگرف آن بر زندگی آینده شخص، به دلیل ابهام حاکم بر این دوره از رشد، مباحث روان‌شناختی مربوط بدان از قدمت و قوت زیادی برخوردار نیست. هرچند که در این زمینه مطالعات و بررسیهای بسیاری از جانب روان‌شناسان مختلف صورت گرفته، لیکن به هیچ‌وجه بطور کامل پاسخگوی مسائل پیچیده نوجوانان و جوانان عصر حاضر نخواهد بود.

نظام تربیتی اسلام و در رأس آن قرآن کریم با شناخت عمیق و دقیقی که از انسان با تمامی

تربیت اجتماعی

نوجوانان

و

جوانان

از دیدگاه اسلام

ضرورت تربیت اجتماعی

انسان موجودی اجتماعی است و انسانیت او در اجتماع معنا و مفهوم پیدا می‌کند. البته رابطه انسان با اجتماع ارتباطی یک طرفه نیست، بلکه ارتباطی کامل، دوجانبه و سراسر مسئولیت و تأثیر و تأثر است. اجتماع سالم از نظر اسلام جامعه‌ای است که افراد و اعضای آن در نهایت احساس مسئولیت اجتماعی زندگی کنند. پیامبر گرامی اسلام فرمودند: "کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتة" - همه شما نسبت به یکدیگر مسئولیت دارید. بنابراین انسان کامل از نظر اسلام انسانی است که دارای حداکثر ارتباطات اجتماعی باشد. اصولاً بسیاری از احکام شرعی ما مبنای اجتماعی دارند و ارزش و اهمیت واقعی آنها در جماعت تبلور می‌یابد. ارتباطات اجتماعی به حدی در اسلام مورد تأکید و سفارش قرار گرفته که بی توجهی بدان به منزله کفر و جاهلیت قلمداد شده است. پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرمایند: "مَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ شَبْرًا فَلَحَّ اللَّهُ رِيقَهُ الْإِسْلَامَ مِنْ عُنُقِهِ"^۱ یعنی: هرکس یک وجب از اجتماع دوری گزیند، خداوند طوق مسلمانان را از گردن او برمی‌دارد که البته منظور فقط فاصله فیزیکی نیست. به بیان دیگر ممکن است کسی در جامعه زندگی و آمد و رفت کند و در بطن اجتماع باشد، اما زندگی غیراجتماعی داشته باشد. حضرت محمد (ص) در جایی دیگر می‌فرمایند: "مَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ مَاتَ مَيِّتَةً جَاهِلِيَّةً"^۲ - کسی که از جامعه دوری گزیند، به مرگ جاهلیت مرده است. تمامی این بیانات ارزشمند نشان دهنده اهمیت و ضرورت

ابعاد وجودی‌اش دارد گویاترین، ساده‌ترین و در عین حال عملی‌ترین تعبیر و تعریف را از او عرضه می‌کند، آنجا که می‌فرماید: اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَ شَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ^۱ یعنی: "این خداوند بزرگ است که شما را از نطفه ضعیف آفریده و در شرایط ضعف و ناتوانی دوران کودکی به شما قوت و نیروی جوانی بخشیده و سپس برای شما روزگار ضعف و پیری مقرر فرموده است. خداوند آنچه را اراده فرماید خلق می‌کند و علیم و قدیر است."

روان‌شناسان دوره نوجوانی و جوانی را تولد تازه می‌نامند و آن را مرحله ظهور انرژیهای سرشار لقب می‌دهند. به گفته آنها نوجوانی مرحله بیداریهاست شامل: بیداری جسمی و جنسی، بیداری قوه انتزاع و استدلال، بیداری عقل و منطق، عواطف و احساسات، هیجانات و ...^۲ ملاحظه می‌کنید که تمامی این تعابیر در کلمه "قوه" آیه شریفه نهفته است که تا حدود زیادی تکلیف ما را بانوجوان مشخص می‌کند. یعنی اینکه ما با یک انسان "قدرتمند و با نشاط" مواجهیم که می‌توانیم با درایت و هوشیاری از این انرژی و نشاط او در جهت مثبت و سازندگی استفاده کنیم و یا برعکس با جهل و ندانم کاری از این قدرت در جهت تخریب و انهدام شخصیت فرد و جامعه بهره بگیریم. محور بحث ما در این گفتار چگونگی استفاده از این نیروی فوق‌العاده برای سازندگی و تکامل شخصیت اجتماعی نوجوان و جوان، یعنی مهیا کردن او برای ورود به یک زندگی اجتماعی مطلوب بر مبنای احترام متقابل و تعامل اجتماعی است.

مخالف و انتخاب همسر، میل به هویت یابی و نیاز به توجه ویژه.^۶ رفتار و شیوه برخورد پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه معصومین با جوانان نشان‌دهنده شناخت کاملی است که آنها از نیازهای خاص این مرحله سنی داشته‌اند. پیامبر گرامی (ص) فرمودند: "اِتَّكَمَ بِالسَّبَّانِ خَيْرًا فَاَنَّهُمْ اَرْقُ اَفْئِدَةً"^۷ "بر شما باد که با نوجوانان به نیکی برخورد کنید چه، آنها قلبی فضیلت پذیر دارند." تحقیقاً این سخن‌گوهر بار نشانگر آگاهی و بصیرت بسیار نسبت به دنیای نوجوانان و جوانان و نیازهای خاص آنان است.

۲ - کمک به شناخت هویت: به گفته

پرورش اجتماعی است. البته باید به خاطر داشت که امروزه به دلیل پیچیدگی روابط انسانی و اجتماعی ایفای نقش مؤثر و مفید اجتماعی بویژه از جانب نوجوانان و جوانان که در آستانه زندگی اجتماعی هستند، امری آسان نیست و مستلزم "هنر" ویژه برقراری ارتباط اجتماعی است که فقط در سایه یک تربیت مؤثر و سودمند حاصل می‌شود.

ابعاد تربیت اجتماعی

ابعاد تربیت اجتماعی نوجوانان و جوانان عبارت است از:

۱ - توجه به نیازهای نوجوانان و جوانان: زیربنای هر نوع برنامه تربیتی و آموزشی برای نوجوانان و جوانان توجه به نیازها و مقتضیات روحی و روانی‌شان است. هرچه برنامه تربیتی ما ارتباط بیشتری با نیازهای جسمی و روحی آنها داشته باشد، یقیناً از تأثیر افزودنتری برخوردار خواهد بود. نیازهای آنها بسیار متنوع است و پاره‌ای از آنها با سایر ادوار رشد مشترک است؛ مثل نیازهای فیزیولوژیک که در این دوره به دلیل سرعت رشد جسمی تشدید می‌یابد و نیازهای روحی که آن هم به دلیل بیداریهای روحی و روانی از عمق بیشتری برخوردار می‌شود. لیکن تأکید ما بر نیازهای خاص این مرحله، آن هم در بعد اجتماعی است، چون یقین داریم که بسیاری از نیازهای جوانان در جریان رشد اجتماعی آنها برآورده می‌شود. برخی از نیازهای ویژه این دوره‌ها عبارت است از: نیاز به سازگاری با تغییرات بدنی، نیاز به پذیرش مسئولیت، نیاز به کمک و راهنمایی بزرگسالان، میل به استقلال، میل به جنس

روان‌شناسان یکی از مهمترین مسائلی که نوجوانان و جوانان در دوران بلوغ با آن مواجهند بحران هویت است. بحران هویت عبارت است از اضطراب و التهاب ناشی از کسب یا عدم کسب منزلت اجتماعی. کمک به شناخت هویت واقعی و دمیدن روح اعتماد و اطمینان به نوجوانان زیربنای سعادت آنها را تشکیل می‌دهد. وظیفه ما این است که با احترام به موجودیت و شخصیت ایشان آنها را از تصورات کاذبی که نسبت به خود دارند برهانیم و خود حقیقی شان را به آنها بشناسانیم که این امر فقط از طریق ارج گذاشتن و بهادادن به ایشان امکان‌پذیر است. سفارش مؤکد رسول گرامی اسلام است که: "اکرموا أولادکم و أحیثوا آدابکم"^۸. یعنی فرزندان خود را احترام کنید و با آنان مؤدبانه برخورد نمایید. این امر به نحو بارزی به تقویت روحیه اعتماد به نفس و هویت‌یابی مثبت آنها کمک می‌کند و آثار گرانبهای تربیتی بویژه در بعد اجتماعی برجای می‌گذارد. پیامبر گرامی (ص) در حدیث معروفی، هفت سال سوم زندگی فرد را مرحله "وزارت" و "مشورت" نام می‌نهد و مولا علی(ع) از آن به عنوان مرحله "ملازمت" یاد می‌کند که همه این تعابیر نشان‌دهنده این اصل مهم تربیتی است که اگر می‌خواهی با نوجوان ارتباط برقرار کنی با او دوست شو و او را به مشورت و همفکری دعوت کن و این سیره پیشوایان دین ماست.^۹ کج اندیشی است که گمان کنیم از طریق تحکم و شیوه‌های انضباطی خشک و امر و نهی می‌توانیم کمترین تأثیر را بر نوجوانان بگذاریم.

۳ - تربیت روحیه مسئولیت‌پذیری: همان‌گونه که در گذشته اشاره شد "قرآن کریم" این مرحله

را دوره قوت و نشاط می‌نامد و از طرفی یکی از نیازهای مهم این دوره پذیرش مسئولیت است، چراکه ترکیبی از انرژیها در نوجوان ما وجود دارد و باید در راه انجام یک مسئولیت مفید به مصرف برسد وگرنه در جهت مضر صرف خواهد شد. تاریخ ارزشمند اسلام بیانگر نمونه‌های زیادی از واگذاری مسئولیت به نوجوانان و جوانان از جانب رسول الله است. آن حضرت مصعب بن عمیر را که در آن روز جوان نوری بود برای تبلیغ دین اسلام به

بر عمر جوامع بشری افزوده می شود روابط انسانها با یکدیگر سردتر می گردد. به عبارت دیگر هرچه جوامع به اصطلاح متمدن تر می شوند انسانها از همدیگر بیگانه تر می گردند. پس باید نوجوانانمان را که به تعبیر پیامبر گرامی اسلام قلب و دلی رقیق تر دارند افرادی با روحیه اجتماعی و انسانی بار آوریم. و این امر میسر نمی شود مگر با حاکمیت اخلاق اسلامی بر زندگی ما. باید در این راه از الگوهای متعالی و ارزشمند اسلامی و پیشوایان دینی مان بهره کافی را بگیریم. پیامبر گرامی ما هدف از بعثت خود را اجرای مکارم اخلاق در برقراری روابط اجتماعی مطلوب در سطح جامعه اعلام فرموده اند. "اساس ایمان و سرآغاز آن به تعبیر مولا علی (ع) اتصاف به اوصاف نیکوی اخلاقی است: "رَأْسُ الْإِيمَانِ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ التَّحَلُّی بِالصِّدْقِ" - سرآغاز ایمان، تخلق به اخلاق حمیده و خودآزایی به زیور راستی است. این سخنان زیبا مبین چند نکته ظریف تربیتی است. اولاً: ما در مقام پدر و مادر یا مربی باید

مدینه فرستاد و او هم با بهره گیری از نیرو و نشاط جوانی منشاء تحول و پیشرفت های مهمی در تاریخ اسلام شد. یا نقل کرده اند که حضرت "عتاب بن اسید" را که جوان کم سن و سالی بود والی مکه قرار داد و او اولین امیری بود که پس از فتح مکه نماز جماعت را اقامه کرد. یا در واقعه جنگ با رومیان که در اواخر عمر شریف پیامبر اتفاق افتاد، حضرت "اسامه بن زید" را که فقط ۱۸ سال داشت به فرماندهی لشکری برگزید که بسیاری از شیوخ و افراد با تجربه در آن مشارکت داشتند. همه این نمونه ها و تعمدی که نبی اکرم در انجام آن داشتند درس بسیار بزرگ تربیتی برای ما در برخورد با جوانان و نوجوانانمان است. آری اگر می خواهیم آنان را برای عضویت در زندگی اجتماعی و ایفای نقش مؤثر اجتماعی مهیا کنیم، نباید در اعطای مسئولیت به ایشان تعلل و درنگ کنیم چه، در آن صورت به ضعف شخصیت و بی کفایتی آنها کمک کرده ایم.

۴ - اصلاح روابط اجتماعی: متأسفانه هرچه

ثَبَّتَ أَنْ تُهَانَ فَأَحْسِنُ^{۱۲} یعنی: "اگر می خواهی در جامعه مورد تکریم و احترام باشی با مردم به مدارا و نرمی برخورد کن، و اگر می خواهی با تحقیر و اهانت مواجه شوی، روش تندی و خشونت در پیش گیر." خواننده محترم را به تعمق بیشتر در این سخن گرانبهای تربیتی دعوت می کنیم و به دلیل محدودیت مجال، به ادامه بحث می پردازیم.

۵- سازمان دهی و به سازی گروه همسال: یکی از ویژگیهای برجسته نوجوانان گرایش و توجه ویژه به گروه همسالان است. بیشترین داد و ستدهای رفتاری در این مجموعه اجتماعی انجام می شود. نوجوان به دلیل اینکه افراد گروه را همدرد و همنوای خویش می بیند، الگوهای رفتاری گروه را به سهولت می پذیرد و نسبت به آن سرسپردگی نشان می دهد. البته شدت این گرایش به میزان ارتباط او با والدین و بزرگترها بستگی دارد. اگر والدین بتوانند با شناخت نیازهای او که قبلاً اشاره شد ارتباط عاطفی مطلوبی با وی برقرار کرده، در مقام دوست، حامی و پشتیبان برای وی مطرح باشند؛ به همان نسبت سرسپردگی نوجوان به گروه کمتر است و در صورتی که رابطه نوجوان با والدین و بزرگترها خصمانه باشد، می توان انتظار داشت که بیشترین رنگ پذیری و الگوگیری را از گروه همسالان نشان دهد.^{۱۳} بنابراین اولاً باید تا حد ممکن از انقیساد و تأثیرپذیری نوجوان از الگوهای رفتاری کاذب گروه کاست و ثانیاً در زمینه سازماندهی و هدایت گروه در سطوح مختلف و در سطح کلان اجتماعی تلاش کرد. چراکه فعالیت نوجوان در گروه اجتناب ناپذیر است و امتناع از آن چندان به صلاح او نیست و در واقع پیش نیاز زندگی اجتماعی اوست.

ارتباطمان را با نوجوان که دارای ویژگیهای خاص روحی است بر مبنای اخلاق پسندیده اسلامی، خوشرویی، صداقت، امانتداری و خیرخواهی پایه ریزی کنیم. ثانیاً عملاً در برخوردهای اجتماعی به او بفهمانیم که رمز محبوبیت انسان به عنوان یک اصل در زندگی موفق اجتماعی در حسن خلق و پرهیز از خشونت نهفته است. امام صادق (ع) در تأیید این نکته فرمودند: "إِنْ ثَبَّتَ أَنْ تَكُومَ فَلَيْنَ، وَإِنْ

آفریده شده لایق تر است. "گذشته از این میل به استقلال از وابستگی اقتصادی که به عنوان یکی از نیازهای دوره بلوغ مطرح است ایجاب می کند که نوجوان یا جوان هرچه زودتر به تناسب توانایی اش وابستگی اقتصادی خود را از بزرگترها کم کند، که این امر در رشد خودپنداره مثبت و تکامل شخصیت روحیه اجتماعی او موثر است. باز هم کلامی زیبا از پیامبر اکرم نقل می کنیم که فرمودند: "حق فرزند به پدرش این است که برای وی نام نیکو انتخاب کند، در ادب و تربیتش بکوشد و او را به کار شایسته ای بگمارد."

۷- ایجاد آمادگی برای تشکیل خانواده: امر ازدواج نیز در مراحل نهایی تربیت اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. از آن جهت که اولاً باعث سلامت و سعادت خود جوان می شود و او زودتر با مشکلات ناشی از رشد سریع جسمی و جنسی و به تبع آن با مشکلات

بسیاری از برنامه های تربیت اجتماعی و ورزش اجتماعی را می توان در قالب فعالیتهای گروهی مثبت و سازنده سازمان دهی کرد. پیامبر گرامی اسلام خود تجربه ای آموزنده از فعالیت سازنده در گروه همسالان دارند. تاریخ اسلام به "حلف الفضول" یا پیمان جوانمردان اشاره دارد که حضرت عضو آن بودند و هدف آن دفاع از مظلومان در برابر متجاوزان بود.

۶- تربیت و هدایت شغلی: مسأله اشتغال در تربیت اجتماعی بسیار مهم است. یک برنامه راهنمایی شغلی و تحصیلی مناسب در این دوره لازم است تا با شناخت تواناییها و علائق نوجوانان و جوانان آنها را به مسیرهای ویژه هدایت کند. این امر در سازگاری اجتماعی افراد در آینده فوق العاده حائز اهمیت است. پیامبر گرامی (ص) می فرمایند: *اعْمَلُوا فَكُلُّ مُبْتَلًى لِمَا خُلِقَ لَهُ.*^{۱۴} یعنی "همه شما کار و کوشش کنید، ولی توجه داشته باشید که هرکس برای کاری که

روحی‌اش کنار آمده، و عوارض زیادی متوجه او نمی‌گردد، ثانیاً در جامعه ما که یک جامعه اسلامی است عفت اجتماعی که لازمه بقای جامعه است کمتر مورد تهدید قرار می‌گیرد. البته تربیت جنسی نوجوانان توأم با تربیت مذهبی جزء لاینفک برنامه تربیتی است و تا آماده شدن زمینه ازدواج، امری بدیهی و ضروری می‌نماید. لیکن این برنامه تربیتی لزوماً باید به ازدواج بینجامد و یکی از نیازهای اساسی جوانان از این راه مشروع و پسندیده ارضاء شود. پیامبر گرامی اسلام که زمینه‌های انحراف را در جوانان مشاهده نموده یا پیش‌بینی فرموده‌اند در این خصوص این‌گونه هشدار داده‌اند که: "یا شَابُّ تَزَوُّجٍ وِ الْاِیَاکِ وِ الزَّنا فَانَّهُ یَنْزِعُ الْاِیْمَانَ مِنْ قَلْبِکَ"^{۱۵} - ای جوان ازدواج کن و از زنا بپرهیز که زنا ریشه‌های ایمان را از دلت برمی‌کند. تنها شیوه ارضای مشروع و مثبت میل جنسی ازدواج است و غیر از آن به "زنا" تعبیر شده است و این تعبیر هم برای جوانان و هم برای دست‌اندرکاران امر تربیت آنها هشدار دهنده است، چراکه یکی از زمینه‌های خطرناک انحرافات اجتماعی است و قلب و دل جوان ما را تیره می‌کند و امید هدایت و راهنمایی را از بین می‌برد. پس باید دانست که مسأله ازدواج اولاً از حیث زمان مهم است و تأخیر در آن ناهنجاریهای اجتماعی را سبب می‌شود و در جامعه اسلامی عفت اجتماعی را کم‌رنگ می‌کند، ثانیاً از نظر مراحل انجام آن مثل: گزینش صحیح همسر، امکانات ازدواج، همسر داری و ... حائز اهمیت است که تمامی اینها در دوام و بقای خانواده و در نتیجه استحکام جامعه مؤثر است و باید بدان توجه خاص کرد. به امید رستگاری تمامی جوانان

عزیز و عزت و سربلندی جامعه اسلامی مان .

پاورقیها:

- ۱ - قرآن کریم، آیه ۵۴، سوره مبارکه روم
- ۲ - روان‌شناسی بلوغ، دکتر مسروب بالایان، اصفهان، انتشارات مشعل
- ۳ - نهج الفصاحه
- ۴ - نهج الفصاحه
- ۵ - نهج الفصاحه
- ۶ - نقش فعالیت‌های فوق برنامه در تربیت نوجوانان، دکتر علی اکبر شعاری نژاد، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۱
- ۷ - کتاب شباب قریش، صفحه ۱
- ۸ - مستدرک، جلد ۲، صفحه ۶۲۵
- ۹ - مباحثی در روان‌شناسی و تربیت کودکان و نوجوانان، دکتر غلامعلی افروز، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۱
- ۱۰ - "اِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَکَارِمَ الْاِخْلَاقِ"
- ۱۱ - نهج البلاغه فیض
- ۱۲ - تُحَفُّ الْعُقُولُ، صفحه ۳۵۶
- ۱۳ - مباحثی در روان‌شناسی و تربیت کودکان و نوجوانان، دکتر غلامعلی افروز، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۱
- ۱۴ - سفینه، پس، صفحه ۷۳۲
- ۱۵ - مکارم الاخلاق - صفحه ۹۹